Een stribbelend samengaan

Jan van Miert

Verzuiling is een belangrijk kenmerk geweest van de Nederlandse samenleving. In geschiedenismethoden valt het begrip niet weg te denken. Leerlingen wordt gewezen op de nu vaak als merkwaardig beschouwde ideologische leefwerelden van hun (groot)ouders. Natuurlijk komen de relicten van de verzuilde samenleving aan bod: de politieke partijen, het omroepbestel en soms ook de eigen school.
Lokaal onderzoek is niet alleen aantrekkelijk voor leerlingen, ook in de wetenschap zien heel wat lokale studies het daglicht. Het is echter een probleem de resultaten ervan met elkaar te vergelijken en in te passen in een landelijk stramien, in dit geval dat van het ontstaan van de verzuilde samenleving.

In dit artikel beschrijft Jan van Miert, als AIO verbonden aan de vakgroep Nieuwe en Theoretische Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam, hoe hij door een nauwkeurige analyse van lokale gegevens aan de hand van twee belangrijke veranderingen, die in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw plaatsvonden, namelijk de toenemende centralisatie en de natievorming, het ontstaan van zuilen en de invloed van deze veranderingen daarop kan laten zien. Op zich niet zo onmiddellijk te plaatsen gebeurtenissen op lokaal niveau blijken dan (gedeeltelijk) toch uitingen te zijn geweest van een toenemende verzuiling.

Het begrip 'verzuiling' heeft een vaste plaats gekregen in beschouwingen over de Nederlandse geschiedenis in de periode 1920-1960. Ondanks meningsverschillen over begin, aard en reikwijdte van verzuiling, ordent het begrip op overzichtelijke wijze een aantal kenmerken van de Nederlandse maatschappij in de periode 1880-1960. Lijpharts model van vier gescheiden zuilen met samenwerkende elites op nationaal niveau en met elk een sterk van elkaar gescheiden achterban kreeg wijde verspreiding.[1]

Lijpharts verzuilingsmodel voor de twintigste eeuw is inmiddels wat uit het middelpunt van het historisch onderzoek verdwenen. Men richt zich nu vooral op het ontstaan van de verzuilde samenleving om zo de voorwaarden achter en motieven voor de vorming ervan te begrijpen.
Eén van de gevolgde benaderingen is die van lokaal onderzoek: een duik in kerkarchieven, verenigingsnotulen en plaatselijke kranten om de leefwereld van lokale baasjes en hun al dan niet lijdzame achterbannen boven water halen. Maar een lokaal onderzoeker raakt gemakkelijk geïntrigeerd door de schier eindeloze opeenvolging van verwikkelingen, conflicten en afspraken waarin lokale elites een machtspositie trachtten te verwerven of veilig te stellen.
Om verbanden te laten zien tussen verschillende onderzoeksterreinen en tussen de lokale en de nationale gemeenschap zijn vaak vele pagina's nodig, wat de toegankelijkheid van lokaal onderzoek niet vergemakkelijkt. In deze studies worden echter interessante gevolgtrekkingen gemaakt die het tot nog toe vooral vanuit een nationaal perspectief gevormd beeld van verzuiling aanvullen of herzien.
Historici zien zich geconfronteerd met een klassiek probleem uit de culturele antropologie en de sociologie: hoe al deze 'community studies' met elkaar te verbinden. Het vele lokaal onderzoek mag niet slechts tot vergruizing van een bestaand geschiedbeeld leiden, maar schept op zijn best een alternatief.

Zonder de pretentie te hebben hier zo'n alternatief te geven, wil ik twee voor verzuiling belangrijke veranderingen schetsen zoals die in de negentiende en begin twintigste eeuw op lokaal niveau van invloed waren op groepsvorming langs levensbeschouwelijke scheidslijn.[2] In de eerste plaats het proces van staatscentralisatie en de gevolgen daarvan voor de verhouding tussen kerk en overheid. In de tweede plaats het proces van natievorming en de vraag in hoeverre verzuiling dit doorbrak. Hierbij is de aandacht gericht op de rol die nationalisme lokaal speelde.

Kerk en staat

Voorbijgaand aan de vraag hoeveel zuilen Nederland nu eigenlijk kende, kan worden gesteld dat orthodox-protestanten, katholieken, sociaal-democraten en liberalen een verschillende maatschappelijke ontwikkeling doormaakten waardoor verklaringen voor zuilvorming voor elke groep verschillen.

klio
nummer 8/91
pagina's 10 en 11

Voor confessionelen is, in navolging van J.P. Kruijt en J.M.G. Thurlings, lange tijd aangenomen dat in het optreden van kerken op profaan terrein de kern van verzuiling lag.[3] Met de confessionele initiatieven op het terrein van onderwijs, sociale kwestie en politiek in het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam een verzuilde samenleving tot stand. In recent onderzoek wordt daarentegen bepleit de aandacht meer op de kerkgenootschappen zelf te richten om het gewicht van kerkelijke activiteiten op maatschappelijk terrein te verklaren.

Ten eerste is er veel aandacht voor de rol van jonge, sociaal voelende dominees en priesters die op lokaal niveau de definitieve aanzet tot oprichting van allerlei verenigingen maakten. Naast de maatschappelijke weerslag van die initiatieven staan de tegenstellingen in mens- en maatschappijvisies in de kerken centraal. Conservatieven en progressieven, of verzuilers en anti-verzuilers stonden tegenover elkaar. Factoren als sociale controle en bescherming van de potentiële zuilaanhang spelen een belangrijke rol ter verklaring van verzuiling.[4]
Ten tweede wordt er nadruk gelegd op de verhouding tussen kerk en staat als achtergrond van verzuiling. Daarvoor is het nodig terug te gaan tot de decennia rond 1800, waarin door de Bataafse Republiek en het Koninkrijk van 1813 de staatkundige eenheid en nationale identiteit van Nederland werden hernieuwd. Katholieken en protestanten zouden ieder hun eigen problemen krijgen met centralisatie van de staat en zijn kerkpolitiek.

De armenzorg

Er was sprake van grensconflicten over de rol van kerk en overheid op maatschappelijk terrein. Uniformering van de armenzorg leidde bijna de gehele negentiende eeuw tot competentiestrijd.

Bij een vergelijking van lokale studies vallen vooral de grote verschillen op in organisatie van de armenzorg. In veel gemeenten was deze vrijwel geheel in handen van de kerken en probeerden gemeentebesturen zich zoveel mogelijk tot subsidiëring te beperken. In andere gemeenten bedeelden burgerlijke armbesturen wèl de armen die niet door de kerkelijke armbesturen werden geholpen. Hervormde diaconieën maakten daarbij soms onderscheid tussen lidmaten en doopleden, waarbij de laatsten de overheid toevielen.
Een overeenkomst tussen protestanten en katholieken is dat vanaf de jaren 1840 het gedrag van bedeelden steeds meer als criterium tot hulp gold en afgewezenen als 'staatsarmen' werden beschouwd. Een tweede overeenkomst is de afkeer van overheidsinmenging in de kerkelijke armenzorg. Met Thorbecke's ontwerp-Armenwet van 1851, waarin onder meer het toezicht door de overheid op de kerkelijke armbesturen geregeld werd, bereikte de onvrede een hoogtepunt en waren protesten vrijwel algemeen.

De in 1854 van kracht wordende Armenwet gaf kerkgenootschappen echter voor meer dan een halve eeuw vrijwel volledige vrijheid hun armenzorg naar eigen inzicht in te richten. Dit had tot gevolg dat de al bestaande afhankelijkheid van armen van de kerken door nauwgezette controle kon worden geïntensiveerd.

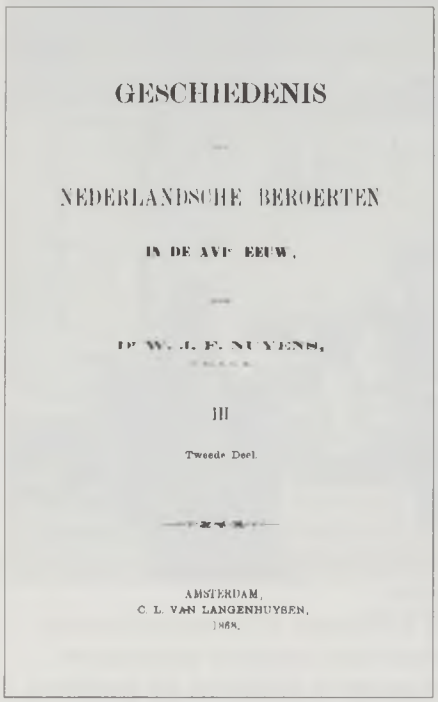
Geschillen met gemeentebesturen over de armenzorg verdwenen na 1854 niet. Deze konden een verschillend karakter hebben. In Alkmaar waren een 'weeshuiskwestie' en een 'armenkwestie' gericht op behoud van gemeentelijke subsidies voor katholieke instellingen. Onder de liberaal-katholieke elite van de stad leidden deze kwesties tot de eerste katholieke partijvorming in de lokale politiek. In Woerden ging de Hervormde Kerk een strijd met de gemeente aan omwille van een intern doel: de zuivering van de eigen gemeente. De orthodox-hervormde kerkeraad wenste niet langer doopleden of hen wiens levenswandel werd afgekeurd te bedelen en verwachtte dat de gemeente voor deze armen zorg droeg.

Een bijeenkomst van afgescheidenen, ergens in de Achterhoek.

LITERATUUR

Voor de lokale gegevens is geput uit:
J.C.H. Blom en C.J. Misset, *Broeders sluit u aan. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Amsterdam 1985). De artikelen over Den Haag, Delft, Zaandam en Hoorn.
J. Verrips, *En boven de polder de hemel. Een antropologische studie van een Nederlands dorp 1850-1971* (Groningen 1981(2)). Over Ottoland.
J. Perry, *Roomsche kinine tegen Roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920* (Amsterdam 1983).
B. Altena, *Een broeinest der anarchie. Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929 (1940)* (Amsterdam 1989).
R. van der Laarse, *Bevoogding en bevinding, Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad, Woerden 1780-1930* (Amsterdam 1989).
A. Labrie, 'Verenigingsleven en verzuiling te Alkmaar, 1850-1925' in:*Alkmaar in de negentiende eeuw. Facetten van een stedelijke samenleving* (Zutphen 1984) 137-162.
G. Wildenbeest, 'Van Quanselbier naar oranjebitter. Over de ontwikkeling van publieke feesten in de Achterhoek' in: *Sociologisch Tijdschrift* 13 (1986) 49-82.
J. van Miert, 'Van alle Staats- en openbare zorgen ontheven. J.B. van Son als ijveraar voor kerk en katholicisme' in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 7 (1990) 48-83.

GESCHIEDENIS

NEDERLANDSCHE BEROERTEN

IN DE XVIE EEUW,

DOOR W. J. F. NUYENS,

III

Tweede Deel.

AMSTERDAM,
C. L. VAN LANGENHUYSEN,
1868.

Titelblad van de Geschiedenis der Nederlandsche beroerten in de XVIe eeuw, waarin de arts-historicus W.J.F. Nuyens een voor de Nederlandse katholieken aanvaardbare beschrijving van de Opstand gaf.

Vergelijkbare problemen over de verhouding tussen kerk en staat speelden zich af rond het onderwijs, waar de kwestie over subsidiëring en onafhankelijkheid van het bijzonder onderwijs van invloed was op zuilvorming onder orthodox-protestanten en katholieken.

De kerkpolitiek

Naast de grensconflicten op maatschappelijk terrein was de door de overheid gevoerde kerkpolitiek van invloed op de interne verhoudingen in de kerkgenootschappen. De Katholieke Kerk kwam door de dankzij de liberale staat in 1853 herstelde bisschoppelijke hiërarchie, tot krachtige organisatie, maar zag spoedig in diezelfde staat haar voornaamste vijand. Overheidspolitiek ten aanzien van onderwijs en armenzorg was direct van invloed op de rol die de kerk lokaal kon spelen. Vincentiusverenigingen, katholieke werkliedenverenigingen of congregaties actief op het gebied van onderwijs en armenzorg - alle gekenmerkt door een paternalistische houding - werden op veel plaatsen opgezet. De katholieke burgerij organiseerde zich vanaf de jaren 1860 in toenemende mate in kiesverenigingen om tegen de opdringende vrijzinnig-liberale overheid stelling te nemen. Op sociaal-cultureel terrein werd in sociëteiten als de Katholieke Kring intellectuele vorming ter hand genomen. Intensivering van het kerkelijk leven door middel van bedevaarten en broederschappen was een intern kerkelijke aangelegenheid en had weinig van de overheid te duchten.

In de Nederlands Hervormde Kerk brachten de gevolgen van indringing van de overheid op het kerkelijk terrein in de eerste helft van de negentiende eeuw veel beroering teweeg. Nadat een synodaal-hiërarchische kerkstructuur op aanwijzing van de koning in 1816 de voorheen tamelijk zelfstandige kerkeraden onder gecentraliseerd gezag plaatste, onstond er lokaal in veel kerkelijke gemeenten onvrede met het verlicht-liberaal karakter dat de Hervormde Kerk kreeg. Een groter aantal gelovigen dan voorheen zocht in 'oefeningen' aansluiting bij theologie en spiritualiteit van Dordtse Synode en Nadere Reformatie. In de jaren 1830 uitte de orthodoxe stroming binnen de Hervormde Kerk zich in het invloedrijke aristocratische Réveil en maakte een kleine groep hervormden uit de lagere en middengroepen zich in de Afscheiding van hun kerk los. Maar met deze afsplitsing waren de tegenstellingen geenszins verdwenen. De Algemene Synode moest in leerkwesties over het doopformulier, de bevestigingsvragen of de proponentsformule schipperen tussen de moderne richting en de groeiende orthodoxie, waardoor genomen beslissingen vaak als halfslachtig werden ervaren en deze de tegenstand juist versterkten. De invoering van het kerkelijk kiesrecht in 1867, waarmee de kerkelijke gemeenten weer een deel van hun zelfstandigheid terugkregen, bracht verandering. De zichzelf aanvullende vaak vrijzinnige kerkeraden werden op veel plaatsen vervangen door die met een orthodox karakter. Elders veranderde er echter weinig zodat de problemen in de Hervormde Kerk niet tot een oplossing kwamen.

De scherpe tegenstellingen hadden niet alleen spanning tussen kerkeraden en hogere kerkbesturen tot gevolg maar ook tussen kerkeraden onderling. De weigering door de Amsterdamse kerkeraad om een elders door een moderne predikant aangenomen lidmaat in te schrijven was de aanleiding van Kuypers Doleantie (1886): na de Afscheiding een tweede radicale uiting van bestaande onvrede met vrijzinnigheid en bestuurlijke arrogantie in de Hervormde Kerk.

Lokaal onderzoek nuanceerde de in de protestantse geschiedschrijving lang gekoesterde voorstelling dat het overwegend 'kleine luyden' waren die alle tegenstand en financiële last trotseerden om de ware nationaal gereformeerde traditie nieuw leven in te blazen. In het polderdorp Ottoland leidde een groep boeren de Doleantie die door de vervulling van bestuursfuncties in kerk en politiek deel van de lokale elite uitmaakte. In Woerden bleek de kerkscheuring niet het resultaat van een bewustwordingsproces onder één sociale groep, maar van een onvoorziene alliantie tussen een op Kuyper gerichte stroming van middenstanders enerzijds en een 'bevindelijke' stroming uit de lagere volksklassen anderzijds.

Op lokaal niveau leidde de nieuwe machtspositie voor orthodox-protestanten tot de versterking of initiatie van andere activiteiten op het terrein van politiek, bijzonder onderwijs en jeugdverenigingen.
Het succes van de orthodoxe machtsvorming op lokaal niveau had verschillende oorzaken. Voor veel gelovigen beantwoordde de beweging van kerkherstel aan een diepgewortelde rechtzinnige geloofsovertuiging. In verscheidene hervormde en christelijk-gereformeerde gemeenten werd de tuchtoefening hersteld en andere vormen van sociale controle versterkt. Voorts sprak de door Kuyper gebruikte retoriek, zoals 'de kleine luyden' en 'de Heelen en de Halven', de orthodoxe achterban aan.

nummer 8/91
pagina's 12 en 13

De reacties in de kerkgenootschappen op overheidscentralisatie resulteerden in de bewegingen voor kerkherstel en katholieke 'herleving' en verklaren voor een deel de vorm en het succes van de latere confessionele zuilen.

Nationale integratie

Nederland verkeerde in de negentiende eeuw in een proces van nationale eenwording.[5] Centralisatie van staat en kerk is al aangestipt, maar er zijn meer terreinen te noemen: onderwijs, politieke partijen of sociale bewegingen van arbeiders en vrouwen. In toenemende mate probeerden sociale en religieuze groepen in Nederland aansluiting te vinden bij wat de antropoloog Ernest Gellner een *high culture* noemt: de in een staat dominante cultuur die het refentiekader vormt voor ieder die in het maatschappelijk leven wil participeren en waarin een door de overheid gegarandeerd onderwijs een centrale rol speelt.[6] Zeker nadat de Nederlandse standenmaatschappij in de tweede helft van de negentiende eeuw naar een meer open meritocratische maatschappij evolueerde was de drang groot om door onderwijs of deelname in politieke, kerkelijke of verenigingsbesturen aan deze *high culture* deel te hebben.

Hoe valt de Nederlandse *high culture* in die periode nu het best te beschrijven?
In elk geval gaat het, in overeenstemming met Gellners definiëring, niet om de cultuur van een nationale elite op het gebied van kunst en wetenschap. Veel meer is het de cultuur van lokale, merendeels liberaal gekleurde elites, die vanuit hun politieke en economische machtspositie het openbare leven bepaalden en wiens 'burgerlijke cultuur' tot norm voor anderen werd.

Verzuiling lijkt op het eerste gezicht een aan nationale eenwording tegengesteld differentiatieproces. Eerst op kerkelijk, later ook op politiek en sociaal gebied doorbrak het centraliserende tendensen. Verzuiling bracht echter ook integratie tussen de verschillende bevolkingsgroepen tot stand. Onder aanvoering van nationale elites, met een op nationaal niveau geformuleerde ideologie werden lokale initiatieven gestroomlijnd of geïnitieerd. Van deze 'ideologen' springen Kuyper en Schaepman het meest in het oog, maar vele 'middelaars' togen van zaal naar zaal of schreven brochures en kranteartikelen om de groepsidealen te verspreiden. Het succes van de twintigste-eeuwse zuilen was het resultaat van dergelijke verbintenissen tussen nationale ideologie en lokale praktijken.
Dit proces valt niet alleen te verklaren met begrippen als sociale controle, sociale dwang of bescherming. Zuilideologieën bevatten symbolen die appelleerden aan diepste gevoelens over religie en rechtvaardigheid. Zuilorganisaties boden mogelijkheden tot belangenbehartiging en culturele ontplooiing waarbij de 'gereguleerde leefwereld' waarin dit plaatsvond voor lief werd genomen. Deze integratie in de zuilen en de toenemende participatie van middengroepen en arbeiders zorgden voor de aansluiting bij en verspreiding van de dominerende burgerlijke cultuur.

Veel minder onderzocht dan deze integratie in de zuilen is de vraag in hoeverre er naast de zuilloyaliteit ook een nationale loyaliteit ontstond waardoor katholieken, orthodox-protestanten, socialisten, liberalen en andere groepen zich met de Nederlandse natie identificeerden. Lokaal onderzoek biedt enig inzicht in de wijze waarop nationaal gevoel vorm kreeg in het politieke en sociaal-culturele leven en in welke mate dit nationalisme deel uit ging maken van de burgerlijke cultuur.

De symbolische lading die nationalisme in het negentiende-eeuwse Nederland kreeg was een veel besproken onderwerp. Er bestonden tenminste drie knelpunten.

Ten eerste de problematische verhouding van katholieken tot de natie nadat zij in 1796 wettelijk gelijk waren gesteld met de protestanten, maar in de praktijk nog lange tijd als tweederangs burgers in een positie van achterstand verkeerden. Terwijl intellectuele coryfeeën als W.J.F. Nuyens en Schaepman hun vaderlandse loyaliteit keer op keer betuigden, bleef onder veel protestanten hierover argwaan bestaan. Deze argwaan betrof vooral de gehoorzaamheid van katholieken aan een buitenlandse politieke en wereldlijke macht en, zonder dat deze gehoorzaamheid als een werkelijke bedreiging werd gezien, paste ze effectief in de antipapistische retoriek.[7]

Ten tweede werd het protestantse karakter van de Nederlandse natie tot een probleem, hetgeen het duidelijkst tot uiting kwam in de opvattingen over het openbaar lager onderwijs. Liberalen en groot-protestanten streefden naar een algemeen geformuleerd christendom op de scholen, dat opvoedde in vaderlandsliefde en deugdzaamheid. Orthodox-protestanten, met Groen van Prinsterer als voortrekker, wilden onderwijs dat aan de calvinistische leerstellingen beantwoordde. Aangezien hervorming van het openbaar onderwijs in deze zin tot een vrome wens moest blijven, koos men al snel voor eigen scholen. In Kuypers neocalvinisme werd deze optie radicaal verbreed door te streven naar een 'souvereiniteit in eigen kring' op 'heel 't erf van ons menschelijk leven'. De algemene optie was daarmee nog niet verdwenen. De door Ph.J. Hoedemaker vertegenwoordigde orthodox-protestantse stroming wenste een theocratische staat te vestigen, al werkende vanuit de Nederlandse Hervormde Kerk. In politiek opzicht werd deze optie later in milde vorm in de CHU gekanaliseerd.[8]

'Het monument ter herinnering aan den volksgeest'. Dit monument werd in 1856 op de Dam onthuld en zou daar tot in 1914 blijven staan.

Ten derde stonden de sociaal-democraten ambivalent tegenover de Nederlandse natie. Enerzijds was de arbeidersbeweging in ideologisch opzicht internationaal gericht en paste een koningshuis moeilijk in hun opvattingen over de toekomstige socialistische maatschappij. Anderzijds kreeg hun belangenbehartiging vorm in de nationale staat en werd de duurzaamheid van politieke en sociale verworvenheden afhankelijk van het voortbestaan van diezelfde staat. De deelname van de SDAP aan de 'Godsvrede' in 1914 illustreert dit treffend. Voorts bleek het niet eenvoudig om alle arbeiders hun nationale loyaliteit te laten verruilen voor een internationale. Van dit laatste is de wijfelende reactie van socialistische arbeiders na Troelstra's Novemberrede in 1918 een voorbeeld.

Nationalisme op lokaal niveau

In de jaren 1860 kregen herdenkingen van het roemrijke Republikeins verleden en de viering van contemporaine gebeurtenissen rond het koningshuis een bredere uitstraling. Voor een belangrijk deel was dit politiek beleid: de 'invention of tradition' door burgerlijke elites om het nationaal gevoel te versterken.

Voor katholieken droeg die vaderlandse geschiedenis nog een sterke geladenheid. De Opstand betekende voor hen het begin van een lange periode van intolerantie waarin het de katholieken verboden was hun godsdienst uit te oefenen. De katholieke elite toonde zich op dit punt fijngevoelig. Zo wraakte de conservatieve katholiek J.B. van Son in het openbaar de onthulling van een standbeeld van Willem van Oranje - waaraan ook veel katholieken hadden bijgedragen - op de tweede eeuwdag van de Vrede van Munster, de dag *"waarvan het plakkatenjuk dagteekent"*.[9]
Ruime bekendheid kreeg de kritische houding van Nuyens en J.A. Alberdingk Thijm tegenover herdenkingen van de slag bij Heiligerlee (in 1868), de inname van Den Briel (1872) en de dood van Willem van Oranje (1884), waarbij volgens hen de Opstand teveel als een godsdienst- in plaats van als een vrijheidsstrijd werd beschouwd.[10]

Deze polemieken in kranten en brochures waren van invloed op de lokale herdenkingsfeesten. Bij de herdenking van de inname van Den Briel bleef deelname van katholieken aan de feesten of in feestcommissies vaak uit.
In Noord-Brabant en Limburg kon de herdenking gemakkelijk tot enkele plechtigheden beperkt blijven. In gemeenten met een gemengd godsdienstige samenstelling was de nationale loyaliteit van de katholieken echter in het geding. Zo leidde hun weigering om aan het feest deel te nemen in dorpen in het Westland, in Nijkerk en in Putten tot opstootjes tussen protestanten en katholieken waarbij ruiten sneuvelden en fysiek geweld niet ontbrak. In het stadje Tiel kwam het niet zover maar waren de katholieken de enige gezindte die niet aan de organisatie van het feest bijdroeg en evenmin een godsdienstoefening hield.
Katholieke absentie kon een traditie worden. Zo had in 1860 een twist in Alkmaar over de viering van het ontzet van die stad, tot in de twintigste eeuw een zeer beperkte deelname van katholieken tot gevolg.

Naast feestelijke herdenkingen bood de oprichting van monumenten mogelijkheid de belangstelling voor de vaderlandse geschiedenis op te wekken. Jan Bank beschouwt dit als een vorm van negentiende-eeuws cultureel nationalisme.[11] Deze initiatieven om standbeelden van nationale helden te plaatsen behoorden tot het idioom van de burgerlijke cultuur, waarvan ook lokale elites zich bedienden. In Tiel werden comité's gevormd om geld in te zamelen voor monumenten in de grote steden van Van Hogendorp, Boerhave, stadhouder Willem III en ter herdenking van de onafhankelijkheid van 1813. Deze commissies hadden geen gemengde samenstelling zodat een 'algemene' of 'nationale' pretentie ontbrak.

Het cultureel nationalisme van de 'monumentengolf' in de jaren 1860 sprak vooral de lokale elites aan. De respons van de bevol-

klio
nummer 8/91
pagina's 14 en 15

king op deze initiatieven was veel lager dan bij lokaal gevierde feesten, zoals de viering van de vijftigjarige onafhankelijkheid in 1863, toen er van algemene deelname sprake was. De lokale of regionale geschiedenis had voor de bevolking vaak een sterkere symboolfunctie. Op de viering van Alkmaars ontzet is reeds gewezen. In Tiel waren het regionale aandeel in de Tiendaagse veldtocht en het bezoek van Willem III aan een watersnoodramp in 1861 gebeurtenissen die tot in de twintigste eeuw als thema in nationale feesten werden gebruikt. In het stadje Winschoten trok men bij gelegenheid in optocht naar het nabij gelegen monument van Heiligerlee.

Als het de viering van contemporaine gebeurtenissen rond het koningshuis betrof werden feesten en herdenkingen in het algemeen door godsdienstig gemengde commissies georganiseerd en was deelname algemeen. Voorts werden middengroepen in toenemende mate door de lokale notabelenelites in de organisatie van de feesten betrokken, terwijl aan het einde van de negentiende eeuw de arbeiderselite een steentje bijdroeg. Onder de vorstinnen Emma en Wilhelmina beleefden dergelijke feesten een opleving. Het werd gewoonte dat Oranjeverenigingen Wilhelmina's verjaardag een feestelijk karakter gaven. Volwassenen grepen de gelegenheid tot feesten aan, maar kinderfeesten stonden in het middelpunt. Deze kenden hun vaste bestanddelen: versnaperingen, zang en een gedenkplaat of voorwerp als herinnering.

Voor orthodox-protestanten leverden de kermisachtige taferelen waarmee deze feesten gepaard konden gaan bezwaren op. Hun aanhankelijkheid aan natie en koningshuis was onvoorwaardelijk. Kuyper had er geen twijfel over laten bestaan dat de gereformeerden de ware erfgenamen van de nationale traditie waren. Maar daar waar gereformeerden geen hand hadden in de inhoud van de oranjefeesten was hun deelname problematisch. In Naaldwijk ontbraken vanaf het einde van de jaren 1880 de gereformeerden op de feesten; slechts bij bijzondere gelegenheden waren zij aanwezig. De kleine gereformeerde gemeente van Tiel wenste zich in 1918 niet meer aan de bestaande oranjefeesten te conformeren. De kerkeraad besloot lidmaten aan te raden hun lidmaatschap van de Oranjevereniging op te zeggen, terwijl men zelf een Christelijke Oranjevereniging oprichtte.

Voor de sociaal-democraten had de vaderlandse geschiedenis geen welomschreven ideologisch doel. De oranjefeesten dienden in negatieve zin als propaganda om de aanhang te versterken. Voor de sociaal-democraten waren rode banier, eerste mei en 'de Internationale' herkenbare symbolen. In Zaandam zorgde de SDAP-meerderheid in de gemeenteraad na 1914 voor een vrije dag op 1 mei, terwijl er op verjaardagen van leden van het Koninklijk Huis niet meer werd gevlagd. Dit baarde veel opzien in het land en gaf een flinke impuls aan de plaatselijke Christelijke Oranjevereniging.

Praalwagens tijdens de Alkmaarse ontzetviering in 1908. (Uit: 'Alkmaar ontzet, 1573-1973')

Evenals de gereformeerden veroordeelden ook de sociaal-democraten het kermisachtig karakter van de feesten. Over een oranjefeest in Tiel schreef de partijkrant *De Arbeider* dat georganiseerde arbeiders waardiger feest wisten te vieren.[12] Dit behoorde tot de propagandaslag die de SDAP op lokaal niveau moest voeren om arbeiders te weerhouden toe te geven aan de verlokking van volksspelen, muziek en feestgedruis. Verschillende voorbeelden geven aan hoe moeilijk dit was. In Winterswijk gelukte het socialistische voormannen niet om arbeiders af te houden van bezoek aan wat men als een 'elitefeest' omschreef. In Tiel werd een uit arbeiders bestaande zangvereniging die in 1905 op een oranjefeest had gezongen, gewezen op hun dubbelzinnige houding. Ditzelfde gebeurde in 1919 met enkele SDAP-leden die ook lid van de Oranjevereniging bleken te zijn, een des te opmerkelijk feit omdat deze vereniging samen met de Tielse katholieken een burgerwacht had gevormd na de mislukte revolutie van 1918.[13] In Vlissingen bleken arbeiders bereid om onder supervisie van een liberaal-confessionele Oranjebond de honderdjarige onafhankelijkheid in 1913 feestelijk te herdenken.

Het nationale verleden werd aanvankelijk gecultiveerd door liberale of conservatieve elites van 'algemeen' protestantse snit. Al naar gelang het karakter van de gebeurtenis sloten katholieken en orthodox-protestanten zich daarbij aan.

Toenadering van elites

De vorming van het natiebesef werd in de tweede helft van de negentiende eeuw op brede lagen van de bevolking gericht. Dit waren vaak geen verzuilde initiatieven maar acties gebaseerd op samenwerking tussen liberalen, katholieken en orthodox-protestanten. Nationaal besef werd zo niet alleen door verzuiling gevormd. Integendeel; na 1900 valt juist de genererende kracht van het natiebesef voor verzuiling in het oog, vooral op de momenten waarop het tegen socialistische activiteiten in stelling werd gebracht. De groei van de confessionele vakbeweging na de spoorwegstakingen van 1903 was zo'n ontwikkeling, maar veel dramatischer was de actie van katholieke arbeiders na Troelstra's revolutionaire rede in november 1918. De massaliteit van hun steunbetuigingen aan koningin en natie moet niet alleen de confessionele vakbondsmannen hebben gesterkt in hun werk, maar ook de deelnemers in hun besef Nederlands burger te zijn.

Een breed gedragen nationaal besef werd tot gezamenlijk doel van liberale, katholieke en orthodox-protestantse elites en maakte deel uit van de dominerende burgerlijke cultuur. Vanzelfsprekend sprak dit de sociaal-democratische elite niet aan. Deze probeerde de nationale loyaliteit van haar aanhang te vergruizen. Toch was het niet zozeer de natie of het Oranjehuis dat hen tegenstond, maar vooral de politieke machtspositie van liberalen en confessionelen. Ook onder sociaal-democraten was er sprake van natiebesef, dat zich niet voltrok via organisatorische weg binnen de partij of vakbeweging, maar naar buiten toe was gericht in voorzichtige stappen naar bestuursverantwoordelijkheid. De nationale partijelite was in 1914 met de Godsvrede en het stemmen voor de oorlogskredieten al overstag gegaan, hetgeen overigens niet in alle afdelingen evengoed werd begrepen. In de grote steden waren sociaal-democratische wethouders na 1914 gewoon. In Zaandam stelde in 1914 de eerste sociaal-democratische burgemeester van Nederland

Noten

1. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1986).
2. Naast de reeds vermelde literatuur heb ik gebruik gemaakt van nog ongepubliceerde gegevens van F. Groot en D.J. Wolffram over Naaldwijk, Harderwijk en Ommen. Ook zijn gegevens gebruikt uit mijn promotieonderzoek in de gemeenten Tiel en Winschoten.
3. J.P. Kruijt, 'Sociologische beschouwingen over zuilen en verzuiling' in: *Socialisme en democratie* (1957) nr.1, 16-17. J.M.G. Thurlings, *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (Deventer 1978(2)), 7-12.
4. Vanuit nationaal perspectief: H. Righart, *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel/Amsterdam 1986).
5. Vgl. H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988).
6. E. Gellner, *Nations and nationalism* (Oxford 1983), vgl. 34, 55, 92.
7. Zie onder meer J.A. Bornewasser, 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland' in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982) 577-604. A. van de Sande 'Roomse buitenbeentjes in een protestantse natie? Tolerantie en antipapisme in Nederland in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw' in: M. Gijswijt-Hofstra, *een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden* (Hilversum 1989) 85-106.
8. C. Augustijn, 'Kuypers theologie van de samenleving' in: ibidem e.a. (ed.), *Abraham Kuyper. Zijn volksdeel, zijn invloed* (Delft 1987) 34-60. W. Nijenhuis, 'De Nederlands Hervormde Kerk en de Doleantie' in: W. Bakker, *De Doleantie van 1886 en haar geschiedenis* (Kampen 1986) 188-194. A.J. Rasker, *De Nederlands Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen 1981(@)) 255-258.
9. 'Feu, feu' in: *De Noordbrabander*, 10 juni 1848. Een overigens anoniem stuk dat aan Van Son kan worden toegeschreven.
10. M.-A.D. Delen, M.J.M. Hageman C.G. Weijers, 'De prins is dood. Leve de dode prins! De oranjeherdenking van 1884' in: E.O.G. Haitsma Mulier en A.J.M. Jansen, ed., *Willem van Oranje in de historie 1584-1984* (Utrecht 1984) 108-136, aldaar 109-110.
11. J.Th.M. Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* (Den Haag 1990).
12. *De Arbeider. Weekblad voor de arbeiderspartij in Gelderland en Overijssel*, 13 mei 1911.
13. Notulen SDAP-afdeling Tiel, 1 september 1919, Gemeentearchief Tiel.
14. P.F. Maas, *Sociaal-democratische gemeentepolitiek 1894-1925* (Den Haag 1985) 55-56. J. Perry, 'Aanpakken wat mogelijk is. De SDAP en haar gemeentepolitiek' in: *Het negende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1988) 29, 32.
15. Zie voor het burgerlijk beschavingsoffensief B. Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding van de zeventiende tot de twintigste eeuw* (Groningen 1990), o.a. 241-243. Zie voor de vrouwenkwestie Stuurman, *Verzuiling*, 242-243. Stuurman laat overigens de verschillen tussen de politieke stromingen prevaleren, hetgeen wordt bekritiseerd door U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam 1990).

Scepsis onder arbeiders over mogelijke regeringsdeelname van de SDAP in 1913. Tekening van Albert Hahn.

zich, tot teleurstelling van menig plaatselijk partijlid, uitdrukkelijk boven de partijen op.

Na 1919 viel op tal van plaatsen de lokale partijelite bestuursverantwoordelijkheid toe. Niet alleen moesten zij invulling geven aan de eigen uitgangspunten, ook dienden zij het vertrouwen te winnen van de andere bevolkingsgroepen. F.M. Wibaut stelde in de inleiding van het in 1919 geformuleerde gemeenteprogram, dat niet direct zuiver socialistische eisen konden worden doorgevoerd, maar er naar gestreefd moest worden de gemeenten beter dienstbaar te maken aan de behoeften van de burgers. SDAP-deelname aan het bestuur was gewenst, mits er uitzicht bestond op verwezenlijking van enkele programmapunten. Om die reden koos de partij in 1919 in de door katholieken gedomineerde steden in Noord-Brabant en Limburg voor principiële oppositie.[14]

Slot

De verhouding tussen kerk en staat en tussen verzuiling en natievorming waren zowel thema van ideologische en politieke strijd op nationaal niveau als achtergrond van conflicten, groepsvorming en samenwerking op lokaal niveau. De uitwerking van tegenstellingen verschilde van plaats tot plaats, en werd beïnvloed door de mate van verstedelijking, de economische structuur en de verdeling van de bevolking naar gezindten. Kwesties over geloof en kerkstructuur bleken al het middelpunt van groepsvorming voordat sociale kwestie en kiesrechtuitbreiding tot verzuilende initiatieven leidden. De vrijzinnig-liberaal gekleurde culturele veranderingen van de negentiende eeuw riepen verzet op in orthodox-protestantse en katholieke kring. Het succes van dit verzet was een gevolg van de krachtige wijze waarop lokale praktijken zich met nationale ideologieën verbonden; mogelijk geworden door verbetering en ruimere toegankelijkheid van onderwijs en communicatiemiddelen. In dit opzicht verschillen de godsdienstige tegenstellingen van het einde van de negentiende eeuw met die van de Republiek, reden waarom het begrip verzuiling beter voor de periode na 1850 gebruikt kan worden.

Differentiatie was echter niet de enige tendens. Het succes van verzuiling was ook een gevolg van de mate waarin katholieken, orthodox-protestanten en sociaal-democraten, ieder tot op zekere hoogte, aansluiting zochten bij de dominante liberale burgerlijke cultuur. Inhoudelijke bezwaren bleven zwaar wegen, maar in plaats van isolement of wereldmijding bleek integratie een effectievere strategie. Hier is nationalisme als element van de burgerlijke cultuur uitgewerkt, maar in het 'burgerlijk beschavingsoffensief' of de opstelling tegenover het vrouwenvraagstuk komen eveneens parallellen tussen de verschillende groepen naar voren.[15] Het gebruik van Lijpharts verzuilingsmodel blijft zo aantrekkelijk. Lokaal onderzoek laat echter zien dat convergenties tussen verschillende bevolkingsgroepen niet beperkt bleven tot samenwerkende elites op nationaal niveau maar ook terug te vinden zijn in een burgerlijke *high culture* die lokaal van betekenis was.

nummer 8/91
pagina's 16 en 17